

Β'
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ

*Γιὰ μίᾱ διαλεκτικὴ θεωρία τῆς κρίσης
τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτικῶν πραγμάτων*

Μία συντομότερη έκδοχή τοῦ κειμένου δημοσιεύθηκε στὸν *Πολίτη*, τχ. 104, 1990, μὲ τὸν τίτλο: «Γιὰ τὸ πολιτικοθεωρητικό μας κρίμα». Οἱ ἀναγνώστες ἐκείνου τοῦ κειμένου θὰ παρατηρήσουν ἐδῶ μία σημαντικὴ ἀλλαγὴ: Τότε δὲν διάβαζα τὴν καντιανὴ ἠθικὴ βάσει τῆς καντιανῆς γνωσιοθεωρίας καὶ ἔτσι θεωροῦσα τὸ ὑπερβατολογικὸ σχῆμα ποὺ πρότεινα γιὰ τοὺς ὄρους δυνατότητας τῆς πολιτικῆς κρίσης ὡς ἀντικαντιανό!

Ἐάν ἓνας ἄνθρωπος μπορούσε ν' ἀποποιηθεῖ κάθε ἐνδιαφέρον καί νά ἐξετάζει τούς ἰσχυρισμούς τοῦ λόγου μόνον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῶν αἰτιολογήσεών τους, ἀδιαφορώντας γιὰ ὅλες τὶς συνέπειες, τότε, ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι δὲν γνωρίζει καμμία ἄλλη διέξοδο, γιὰ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν ἀμηχανία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ν' ἀσπασθεῖ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὶς ἀντίδικες διδασκαλίες, αὐτὸς θὰ ἦταν σὲ μία ἀκατάπαυστα ταλαντευόμενη κατάσταση.

Κάντ, *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*
(ΚΚΛ, Α 475, Β 503).

Ἴσως μάλιστα ἀντίστροφα μία τέτοια κατάσταση ταλάντευσης, τεκμήριο ἀμηχανίας, προκαλέσει τὴν ἀποποίηση τοῦ ἐνδιαφέροντος, τὴν ἀδιαφορία, πού ὁ Κάντ τὴν ὀνομάζει «μητέρα τοῦ χάους καὶ τῆς νύχτας» (ΚΚΛ, Α Χ). Ἡ παρούσα ἀπόπειρα μίας θεωρίας τῆς κρίσης περὶ πολιτικῶν πραγμάτων διαφωνεῖ μὲ μία τέτοια ἀποποίηση.

Τὸ σημαντικότερο ἱστορικὸ γεγονός τῶν τελευταίων ἐτῶν, ἡ κατάρρευση τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», προκάλεσε τὴν ἀμηχανία ὅχι μόνον τῶν σταθερῶν διασωτῶν τῶν προηγούμενων πολιτευμάτων ἀλλὰ καὶ ὅσων ἀντιλαμβάνονταν πῶς οὔτε ἡ «Περestroika» πληροῦσε τὶς μεταρρυθμιστικὲς τους προσδοκίες καὶ ἀκόμη τῶν ἀνεκαθεν ἐχθρῶν τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, ὅταν ἀντιλαμβάνονται αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ὡς αὐτομόληση. Ὅμως ἤδη πρωτύτερα τὰ πεπραγμένα δὲν εἶχαν ἀνταποκριθεῖ στίς προγνώσεις.

Ἡ μὴ ἀντιστοιχία πρὸς τὶς προγνώσεις δὲν εἶναι καθ' αὐτὴν κάτι ἀρνητικό. Ὁ Μάρξ στὸ *Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στὴν Γαλλία* ἀντίκρισε τὴν ὀργανωτικὴ καινοτομία τῆς Κομμούνας τῶν Παρισίων ὡς κάτι θετικό, ὡς κάτι ἐφ' ἐξῆς ἀπαραίτητο, γιὰ νὰ σκεφτόμαστε μίαν ἐλεύθερη πολιτεία. Μποροῦσε νὰ κρίνει ὅτι οἱ ἀποκλίσεις τῆς πραγματικότητας ἐν σχέσει πρὸς τὶς προγνώσεις προσφέρουν ἐνδεχομένως τὸ ἀναγκαῖο ἀναπλήρωμα τῆς θεωρίας. Ὅμως ἐνώπιον τῆς Ρώσικης Ἐπανάστασης, τῆς «Κομμούνας πὺν πέτυχε» (Λένιν), κανεὶς μᾶλλον δὲν βρῆκε τὸν τρόπο νὰ ἀποτιμήσει θετικὰ τὰ θεωρητικῶς ἀπρόσμενα καὶ νὰ πεῖ, ὅπως ὁ Μάρξ τότε, ὅτι μόνο χάρις στὶς ἀποκλίσεις τοὺς ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ πρόγραμμα μπόρεσαν νὰ φέρουν εἰς πέρας αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ πρόγραμμα.¹ Ἡ Ρ. Λούξεμπουργκ (Luxemburg), στὸ *Ἡ Ρώσικη Ἐπανάσταση*, ἀντιθέτως θεωρεῖ ὅτι κακῶς ἀναδεικνύουν οἱ μπολσεβίκοι σὲ παράδειγμα πρὸς μίμηση ὅσα ὑποχρεώθηκαν νὰ πράξουν λόγῳ τῶν περιστάσεων.

Δὲν εἶναι ὅλες οἱ ἀποκλίσεις τὸ ἴδιο, ἀλλὰ εἶναι ἀναγκαῖο ἡ κριτικὴ μας ἰκανότητα νὰ εἶναι σὲ θέση ν' ἀναγνωρίζει κάτι καινούργιο ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεωρία, εἴτε ὡς καταστρεπτικὸ γιὰ τοὺς στόχους πὺν ὑπηρετεῖ ἢ τελευταία εἴτε πάλι ὡς ἓνα ἀπαραίτητο γιὰ τοὺς στόχους τῆς συμπλήρωμα, τὸ ὁποῖο ἢ θεωρία ἀδυνατεῖ νὰ φαντασθεῖ, νὰ γεννήσει μόνη τῆς. Μία θεωρία πὺν μὲ καθιστᾷ ἰκανὸ νὰ κρίνω ἔτσι (ὅπως ὁ Μάρξ ἢ ἡ Λούξεμπουργκ), ἢ ὁποία περιέχει τὴν ἐπίγνωση τῶν ἱστορικῶν ὀρίων τῆς, διαφέρει ἀπὸ μίαν θεωρία πὺν δέχεται μόνον ὅ,τι εἶναι ἐφαρμογὴ τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Τοὺς ὅρους δυνατότητας μίας τέτοιας κρίσης θέλω νὰ ἀνιχνεύσω ἐδῶ.

1. Γιὰ τὴν ἀνάλυση ἐνὸς τέτοιου σχήματος βλ. παρακάτω στὸ «Ἐνωσις, ἐπανάσταση, πραγματικότητα» τὴν ἀλλαγὴ στάσης τοῦ Ἑγγελου πρὸς τὸ «θέσει».

Ἴσως ἡ ἐμπειρία τοῦ αἰώνα πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν σκέψη ὅτι ἡ ἔννοια τῆς «ἐφαρμογῆς» εἶναι ἀδόκιμη, ἐφ' ὅσον αὐτὴ γεννᾷ τὸν πόνο καὶ τὸν φόβο, δηλαδὴ τὴν ἀπορία καὶ τὴν ἀμηχανία, τὴν αἴσθησις ὅτι αὐτοαντιφάσκω καὶ τὴν συνακόλουθον ἀναζήτησις μίας ἐπίλυσις ἐξ αὐθεντίας, ἑτερόφωτης.

Ταύτιση καὶ κρίσις

Σὲ ποῖο εἶδος θεωρίας ἐντάσσεται μία κρίσις ὅπως τοῦ Λούκατς, ὅτι ὁ χειρότερος σοσιαλισμὸς παραμένει προτιμότερος ἀπὸ τὸν καλύτερο καπιταλισμό;¹ Αὐτὴ ἡ κρίσις μπορεῖ νὰ σωθεῖ, μόνον ἂν ἔχω πάντα ἤδη προλάβει τὸ πόρισμα καὶ κρίνω τὸ ποιὸν ὀρισμένων πολιτευμάτων, διότι νὰ λαβαίνω ὑπ' ὄψιν τί ἐπαγγέλλονται· μόνον ἂν χωρίζω τὰ πολιτεύματα πού αὐτοχαρακτηρίζονται ὡς «σοσιαλιστικά» σὲ γνήσια καὶ μὴ, μπορῶ μετὰ νὰ θεωρῶ ὅτι ὁ χειρότερος (ἐνν. γνήσιος) σοσιαλισμὸς εἶναι προτιμότερος ἀπὸ τὸν καλύτερο καπιταλισμό.

Καὶ τοῦτο εἶναι ἐνδεχομένως νόμιμο.² Ἐκεῖνο ὅμως πού δὲν εἶναι νόμιμο εἶναι νὰ μὴν παραδέχομαι τότε ταυτόχρονα πὼς ὁ σοσιαλισμὸς λειτούργησε κάποτε —καὶ τὸ «κάποτε» δὲν ἀποκλείει τὸ «πάντοτε»— ὡς δημόσιο ψέμα: ὡς ἡ ἰδεολογία (αὐτονομμοποιητικὸ ψεῦδος) μίας ἄρχουσας τάξης. Ὅσο ἀρνοῦμαι αὐτὴ τὴν συνέπεια, προβαίνω σὲ μία λήψη τοῦ αἰτούμενου, δηλαδὴ ἐκτελῶ μία ἀποτροπαϊκὴ κίνησις, μαρτυρῶ τὸν φόβο τῆς κρίσις ἐνώπιον τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, ἐνώπιον τῆς τυπικῆς προϋπόθεσός τῆς καὶ μπροστὰ στὴν ἀπορία τῆς.

1. Βλ. G. Lukàcs, *Gelebtes Denken*, γερμ. μτφ. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1981, Εἰσαγωγὴ, σσ. 10-11.

2. Σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴν κυκλικότητα τοῦ ὀρισμοῦ βλ. παραπάνω τὸν πρόλογο τοῦ κεμεμένου «Κριτικὴ τῆς προσποίσεως», σσ. 24-25.

Και βέβαια ο φόβος δὲν εἶναι ντροπή, ἐξὸν ὡς ἐν-τροπή, στροφή πρὸς τὰ μέσα τοῦ ἑαυτοῦ, ἢ τροπή πρὸς τὴν ἀδράνεια. Ὁ φόβος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς σοφίας ἀλλὰ μόνον ἡ ἀρχή. Ἀναφορικά μὲ τις ἀνατολικές χώρες ὁ Λούκατς ἔγραφε πὼς σ' αὐτὲς χρειάζεται ἡ «μαρξιστικὴ ἰδεολογία ὡς κριτικὴ τοῦ καθεστῶτος, ὡς ἀπαίτηση τῶν ὅλο καὶ περισσότερο ἀναγκαιῶν μεταρρυθμίσεων». ¹ «Μόνο μία φορά» ἀναπολεῖ ἓνας μαθητὴς του «τὸν ἄκουσα νὰ λέει: “Φαίνεται πὼς ὅλο τὸ πείραμα πού ἄρχισε τὸ 1917 ἀπέτυχε καὶ πὼς θὰ πρέπει νὰ ξαναρχίσει ὁλόκληρο ἄλλοτε καὶ ἄλλου”. Δὲν ἐπανελάβε ποτὲ αὐτὴ τὴν πρόταση, ποτὲ δὲν τὴν ἔγραψε...».² Μάλλον ἐφοβήθη καὶ ἐνετράπη.

Ἐτερόφωτοι ἄλλωστε δὲν ἦσαν μόνον ὅσοι τηροῦσαν τὰ παλαιά· τὸ ἴδιο ἰσχύει μάλλον ἐν πολλοῖς καὶ γιὰ τοὺς νεοφώτιστους. Διότι βέβαια ὁ ἑτεροφωτισμὸς δὲν πρέπει νὰ κρίνεται—ὅπως γίνε-ται συνήθως, ἐπειδὴ παρανοεῖται τὸ ἰθαγενὲς τῆς νόησης—βάσει τοῦ ξένου τῆς προέλευσής του. Ἐτερόφωτος δὲν εἶναι ὅποιος ἀσπάζεται ξένες δοξασίες ἀλλὰ ὅποιος δὲν ἐνστερνίζεται τίς κρίσεις πού μεσολαβοῦν γιὰ τὰ συμπεράσματα πού ὡστόσο ἀσπάζεται. Ἔτσι ἡ ἀπλή μετάνοια, ἰδίως ἐκείνη πού λογίζεται ὡς συνοχή καὶ συνέπεια, εἶναι ἀντιφατικὴ. Καὶ οἱ μὲν ἐκκλησίες ἔχουν τὸν τρόπο νὰ βολεῦνται μὲ ἀντιφατικὰ μεταξὺ τους κηρύγματα, ὅπως μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν οἱ δύο Διαθήκες, ἀλλὰ οἱ ἀριστεροὶ δὲν θέλουμε νὰ ἐρμηνεύσουμε μία ἀποκάλυψη, παρὰ νὰ σκεφτοῦμε, καὶ ἡ σκέψη ἀρχίζει ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀντίφασης.

Ἀντιφατικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι νὰ τάσσομαι ὑπὲρ τῶν θεωρακι-σμένων πού βάλλουν ἐναντία σὲ ἐξεγέρσεις ὑποκινούμενες, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, ἀπὸ ἐργάτες, ἀπαξ καὶ δέχομαι τὴν—θεωρητικῆς αἰτιολόγησής—φιλοεργατικὴ μεροληψία. Ὡστόσο

1. *Gelebtes Denken*, ὁ.π., σ. 276.

2. Ὁ.π., σ. 14 (Εἰσαγωγή).

ἡ ἀντίφαση δὲν μπορεῖ νὰ θεωρεῖται αὐτὸ καθ' αὐτὸ ἀντικειμενική, ἐφ' ὅσον ἡ ἴδια προϋποθέτει μίαν ἄλλη κρίση: τὴν ἐκτίμηση ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἐξέγερση εἶναι φιλοεργατική. Ἔρα ἡ ἐπιλογή τῶν τεθωρακισμένων εἶναι μία κρίση στηριζόμενη σὲ μίαν ἄλλη κρίση καὶ ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀντίφασης δὲν σημαίνει ὅτι τάσσομαι αὐτομάτως ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν καὶ κατὰ τοῦ στρατοῦ. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀντίφασης σημαίνει ὅτι ἔχω ἐπίγνωση πὺς ἡ κάθε ἐπιλογή στηρίζεται σὲ μία κρίση καὶ πὺς αὕτη ἡ κρίση δὲν εἶναι ποτὲ μία ἀμιγρῆς ἀποτύπωση τῆς κατάστασης: ἄρα ὅτι περιέχει πάντα τὸ στοιχεῖο μίας ἀπόφασης, μίας θέσης.

Εἶναι δυνατόν καὶ ἀναγκαῖο νὰ κρίνεται μία ἐνέργεια ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἐμπράγματους φορεῖς τῆς (ὁ ἐργάτης μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι φιλοεργατικός). Ἔρα ὑπάρχει στὴν κρίση μία δυνατότητα αὐθαιρεσίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀναγκαία. Ἄν ὀνομάσουμε τὴν δυνατότητα νὰ κρίνω μία ἐνέργεια ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἐμπράγματους φορεῖς τῆς «ἀφυποστασιοποίησης», τότε πρέπει νὰ πῶ ὅτι ἡ ἀφυποστασιοποίηση τῆς κρίσης εἶναι ἀναγκαία, καὶ εἶναι ἀναγκαία, γιατί εἶναι ἀκριβῶς ἓνας ὅρος δυνατότητας τῆς κρίσης.

Σωστὰ καμαρώνουν οἱ «ἀναθεωροῦντες». Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀρχίσεις ν' ἀναθεωρεῖς, δηλαδὴ νὰ σκέφτεσαι, ὅταν μάλιστα τόσα σὲ δένουν μὲ τοὺς αὐθέντες τῶν τεθωρακισμένων, οἱ ὁποῖοι αὐτοχαρακτηρίζονται ὡς γνήσιοι ἀντιπρόσωποι τῶν συμφερόντων τῶν ἐργατῶν, δηλαδὴ τῶν ἐν προκειμένῳ ἀντιπάλων τους. Ὅμως δὲν ἔχουν δίκιο, ἂν ἀναγάγουν αὕτη τὴν ἀναθεώρηση στὴν συναισθηματικὴ ταύτισή τους μὲ τοὺς ἐξεγερμένους. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ παλιά, ἡ ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὶς συναισθηματικὲς φορτίσεις εἶναι μία συνθήκη συγχροτητικὴ γιὰ τὸν λόγο καὶ τὴν κριτικὴ ἰκανότητά του, καὶ μόνο μέσα στὴν ἀποστασιοποίηση μπορῶ ν' ἀναγνωρίζω τὴν ἀντίφαση ποὺ γεννοῦν οἱ ἐπιθυμίες στὸ ἐπίπεδο τῆς κρίσης.

Αὕτη ἡ μὴ ταύτιση, ποὺ μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ μὲ μὴ ψυχολογικούς ὅρους ὡς «ἀφυποστασιοποίηση», ὡς ἡ δυνατότητα νὰ

κρίνω μία ενέργεια ανεξάρτητα από τους εμπράγματους φορείς της, είναι ο όρος δυνατότητας της πολιτικής κρίσης. Αυτή επιτρέπει πάντοτε να κρίνω και αλλιώς. Το «αλλιώς» σημαίνει ότι μπορώ να επιλέξω τον εξεγερμένο ή το τεθωρακισμένο, αλλά βαθύτερα σημαίνει επίσης ότι μπορώ να κρίνω, δίχως να αναγνωρίζω την δυνατότητα της αντίθετης κρίσης, δηλαδή χωρίς να έχω επίγνωση του γεγονότος ότι η κρίση μου προϋποθέτει την «αφυποστασιοποίηση», και έτσι να διατηρώ την αρχική προσκόλλησή μου, να ταυτίζομαι, χωρίς να διαβλέπω σ' αυτό κάποια αντίφαση.

Ἡ ἐπιλογή, ἡ αἴρεση εἶναι ἡ στιγμή ἐκείνη τῆς κρίσης, ὅταν μία ἀπόφαση, μία διακοπή (ἀποφασίζω λέγεται «κόβω» στὰ λατινικά: *decoedo*, βλ. τὸ γαλλικὸ *trancher*), δημιουργεῖ τὴν ἀπόσταση πού ἀποτελεῖ ὄρο δυνατότητας τῆς κρίσης καὶ ἡ ὁποία ἀναγνωρίζεται συνάμα ὡς ἀναπόδραστη δυνατότητα αὐθαιρεσίας.

Καὶ εἶναι ἓνα παράδοξο γεγονός, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι ἡ αὐθαιρεσία τῆς κρίσης ἐμφανίζεται κυρίως στὴν περίπτωση τῆς προσκόλλησης, τῆς ταύτισης, δηλαδή ὅταν δὲν ὑπάρχει ἡ ἐπίγνωση τῆς ἀπόστασης, τῆς μὴ ταύτισης, τῆς δυνατότητας αὐθαιρετης κρίσης, πού εἶναι ὁ ὄρος δυνατότητας κάθε κρίσης, συμπεριλαμβανομένης αὐτῆς τῆς κρίσης πού ἀντιστρατεύεται τὸν οἰκεῖο ὄρο δυνατότητας.

Ἡ μὴ ταύτιση γίνεται ὅμως συνήθως ἀντιληπτὴ ὡς ἓνα πρόβλημα. Ὁχι ὡς τὸ προσὸν μίας θεωρίας πού ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε ἀλλὰ ὡς ἓνα κώλυμα γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῆς θεωρίας. Τὸ συγκεκριμένο προκύπτει ὡς πρόβλημα, ὅταν ἀπέχει ἡ συναισθηματικὴ ἐπένδυση, ἐπειδὴ ἐμποδίζεται. Ὅταν, λ.χ., κρίνω ὡς ἀντιφατικὴ τὴν σύνταξή μου μὲ τὰ τεθωρακισμένα κατὰ τῶν ἐργατῶν, συνήθως ἀπλῶς μεταφέρω τὴν συναισθηματικὴ ἐπένδυσή μου στὸν ἀγωνιζόμενο ἐργάτη. Ἐνίοτε ὅμως δυσκολεύομαι σ' αὐτὴ τὴν ταύτιση. Π.χ.: Ὁ ἐργάτης κάποτε

ἐμφανίζεται ὡς συνασπισμένος μὲ τὴν Ἐκκλησία. Τότε μοῦ δίνω τὸ ἐλεύθερο νὰ δια-κρίνω στὸν ἀγῶνα τοῦ τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ, καὶ αὐτὴ ἡ κρίσις ἀπαγορεύει τὴν ταύτισιν. Ἀντὶ ὅμως νὰ θεωρῶ ὅτι ἡ ἐν λόγῳ μὴ ταύτισις εἶναι ἓνα θετικὸ σημεῖο, τὴν ἀντιλαμβάνομαι ὡς ἓνα θλιβερὸ γεγονός. Τί συμβαίνει;

Προσδίδω μίαν δεσμευτικὴν θεωρητικὴν ἰσχὺν στὸ ἐλεύθερο τῆς κρίσεως μου, ὅταν ἡ ἱκανότητά της νὰ «αὐθ' αἵρετεῖ», δηλαδὴ νὰ διακρίνει αὐτόβουλα τίς πλευρὰς τοῦ συγκεκριμένου φαινομένου, καταργεῖ τὴν δυνατότητα ταύτισεως καὶ καταδεικνύει ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἀπαίτησις τῆς ταύτισεως εἶναι ἀνελεύθερη. Καὶ ὅμως τὴν ἴδιαν ὥρα ἀπεχθάνομαι τίς παρεκκλίσεις τοῦ συγκεκριμένου καὶ εἶναι σὰν νὰ θῆλω «νὰ διαλύσω τὸν λαὸ καὶ νὰ ἐκλέξω ἄλλον», μὲ τὰ λόγια τοῦ Μπρέχτ (B. Brecht).

Φύσει καὶ θέσει

Αὐτὴ ἡ παράδοξις στάσις δὲν γίνεται κατανοητὴ, ἂν δὲν δοῦμε ὅτι ἡ παρέκκλισις τῆς πραγματικότητος παραμένει κατὰ βάθος ἀπορριπτέα σὲ κάθε περίπτωσι. Ὁ συνασπισμὸς ἐργατῶν καὶ Ἐκκλησίας εἶναι, λ.χ., πάντοτε κακός. Ἀλλὰ, γιὰ νὰ ὑπάρχουν τέτοιαι πάγιαι κρίσεις σχετικὰ μὲ ἱστορικὰ μορφώματα, πρέπει νὰ τοὺς ἔχω ἀποδώσει κάποιον μόνιμον γνώρισμα: μίαν φύσιν. Ἔτσι μόνον κρίνω, λ.χ., ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι πάντα, δηλαδὴ φύσει, ἀνελεύθερη.

Ὁ παλαιὸς θετικισμὸς (τοῦ Κόντ [Comte]) ὄριζε τὰ τρία στάδια κάθε προόδου ὡς «θεολογικόν», «μεταφυσικόν» καὶ «θετικόν». Ἔτσι προδικάζεται τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀνάκρισεως, κρίνεται ἐκ τῶν προτέρων τὸ συγκεκριμένον. Καὶ ἔτσι μόνον κρίνεται ἡ φρησκεία ὡς καθ' αὐτὸ σκοταδισμὸς, ψιλὴ προκατάληψις. Δὲν βλέπομε τότε πῶς ἡ ἀντιμετώπισίς μας εἶναι προκατειλημμένη, ἀφοῦ τῆς προσδίδει μίαν φύσιν.